

раз двух братских народов – украинцев и русских. В статье затронута проблема современного состояния межэтнических и межгосударственных отношений между Украиной и Россией, анализируется восприятие украинцами и русскими нынешней общественно-политической ситуации в Украине. Особенное внимание обращается на роль информационной пропаганды, посредством которой через фетишизацию социокультурных различий регионов государства формируются диаметрально противоположные оценки событий в нем. Определяются перспективы оптимизации межэтнических отношений и активизации процесса реинтеграции и консолидации регионов Украины.

Ключевые слова: гибридная война, информационная политика, пропаганда, ситуация в Украине

Sushyi O. V. Between philosophy of creation and art of destruction

The challenges and opportunities of the digital age have exposed the real threat in relations between Ukraine and Russia. The key component of a hybrid war in Ukraine has become information and psychological war, which finally destroyed the multi-year rhetoric and image of the two fraternal nations – Ukrainians and Russians. The article touched upon the problem of the current interethnic and intergovernmental relations between Ukraine and Russia, analyzes perception of Ukrainians and Russians of the current social and political situation in Ukraine. Indicated the role of information propaganda, which formed diametrically opposite assessment of the events in Ukraine through a fetishization of social and cultural differences of regions of Ukraine. Determined to perspectives optimize of interethnic relations and activization of process of reintegration and consolidation of regions of Ukraine.

Key words: hybrid war, information politics, propaganda, situation in Ukraine.

ФУНКЦІОНУВАННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕОЛОГІЙ У СОЦІУМІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

В. В. Жовтянська, м. Київ

Представлено аналіз соціально-психологічних засад функціонування і розвитку ідеологій у суспільстві. Виділено низку внутрішніх суперечностей ідеології, які виступають основою розвитку як самих ідеологічних систем у процесі їхнього функціонування в суспільстві, так і самих суспільств, у яких ці ідеології знаходять своє втілення. До цих суперечностей віднесено єдність і протилежність ціннісного і логічного, ідеального і реального, романтичного і прагматичного, елітарного і масового. Проаналізовано два магістральні способи подолання цих суперечностей у ході суспільного розвитку: перший спосіб передбачає, що соціальні цілі заздалегідь визнаються як такі, що не претендують на абсолютне і повне втілення вихідних ідеологічних цінностей; другий характеризується абсолютизацією ідеології та отожденням первинної системи цінностей з конкретними соціальними явищами і цілями.

Ключові слова: ідеологія, суспільство, соціальні цілі, соціальні цінності.

Проблема. Історично склалося так, що чільне місце в дослідженні ідеологій та особливостей їхнього функціонування в суспільстві зазвичай належало соціальним філософам і політологам. Але цариною функціонування ідеологій є передусім суспільна свідомість, а значить визначення конкретних механізмів цього функціонування вимагає соціально-психологічного аналізу. Це завдання видається особливо актуальним, коли досягається розуміння того, що суспільна свідомість у цілому та ідеологічні уявлення зокрема є самостійними чинниками суспільного розвитку, які неможливо редукувати до якихось інших феноменів. Крім того, важко не помітити те, що в ході суспільного розвитку відбуваються видозміни й у самих ідеологічних системах, що також зумовлює соціальні зрушення. Ці процеси в сучасній соціальній психології все ще залишаються мало проясненими і недостатньо дослідженими.

Мета статті: визначити соціально-психологічні засади функціонування і трансформації ідеологій у ході суспільного розвитку.

Сам термін “ідеологія” увів у вжиток наприкінці XVIII ст. французький філософ А. Д. де Трасі для позначення науки про загальні принципи формування ідей і засади людського знання (див. [1]). Але у своєму первинному значенні це поняття не прижилося, його на деякий час забули. Потім воно знову з’явилося, хоч уже і з дещо іншим змістом, у філософії Карла Маркса. Той вважав, що ідеологія породжується хибною свідомістю і виражає специфічні інтереси певного класу, що видаються за інтереси всього суспільства [2]. Ідеологія, за Марксом, – це елемент надбудови, що залежить від базису (способу матеріального виробництва і структур класів) і має вторинний характер. Тобто для самого Маркса ідеологія не була центральним поняттям, але в марксистській і постмарксистській традиції воно вже згодом посідає одне з чільних місць.

Лінія дослідження ідеології як хибної свідомості дістає відтак свій розвиток, зокрема, у французькій філософській традиції. Так, Л. Альтюссер розглядає ідеологію в контексті дослідження умов відтворення продуктивних сил, а точніше – відтворення робочої сили при капіталістичному способі виробництва [3]. Ідеться не так про фізичне відтворення і відтворення кваліфікації робітників, як про відтворення засобів підпорядкування робітників встановленим правилам соціального порядку. При цьому мається на увазі, що в ідеології представлена не система реальних відносин, яким підпорядковується існування індивідуумів, а уявне відношення цих індивідуумів до реальних відносин, у яких проходить їхнє життя (під реальними тут, цілком у марксистському дусі, слід розуміти виробничі відносини). Визначальна функція ідеології, за Альтюссером, – конституювати конкретних індивідуумів у суб’єктів. Це означає, що до індивідуума звертаються як до вільного суб’єкта, щоб він вільно підпорядковувався наказам, а значить вільно обирав своє підпорядкування.

Тут Альтюссер спирається на ідеї іншого французького послідовника марксизму – А. Грамші. Той використовував поняття гегемонії подібно до того, як Альтюссер послуговувався поняттям ідеології. “Гегемонію краще за все розуміти як організацію згоди – процес, за допомогою якого підпорядкування форми свідомості конструюється без насилля або примусу” (цит. за: [4, с. 65]).

І все-таки Грамші, як справжній марксист, первинним чинником соціального розвитку і класового поділу вважав економічну складову. Натомість його послідовники аргентинці Е. Лакло і Ш. Муфф вважали, що не існує ніяких об’єктивних законів, які обумовлюють поділ суспільства на класи (див. [4; 5]). Насправді розвиток від царини політики до царини об’єктивності відбувається якраз завдяки гегемонії, яка реалізується через утвердження та уніфікацію (“натуралізацію”) єдиного підходу до розуміння дійсності. При цьому інші способи розуміння пригнічуються. Схожим чином утвердження або відкидання способів розуміння дійсності відбувається в ході боротьби дискурсів, які намагаються зафіксувати ті чи ті значення слів у мові.

Слід зазначити, що поєднання ліній аналізу ідеології і дискурсу є доволі популярним у сучасній соціальній філософії. Так, у критичному дискурс-аналізі, розробленому Н. Феркло, стверджується, що дискурсивні практики роблять свій внесок у створення і підтримку нерівного розподілу влади між соціальними групами, тож їх можна розглядати як ідеологічні ефекти (див. [4]). При цьому ідеологію дослідник визначає як певні конструкції значень, які сприяють виробництву, відтворенню і трансформації відношень домінування.

Дослідження ідеології в контексті поняття дискурсу тісно пов’язане з працями французьких структуралістів, зокрема Р. Барта [6]. Барт визначив ідеологію як царину, спільну для так званих конотативних означальних. Під ними він розумів образи, які завдяки специфіці соціального застосування поводяться як знаки. Мається на увазі, що вони асоціативно “відсилають” до деяких глобальних означуваних, насичених емоційно-ціннісними уявленнями, і, як притаманно знакам, організовані в певну систему. Але оскільки вони є не просто знаками, а й образами, то, на думку Брата, здатні натуралізувати повідомлення, щодо якого вони виступали просто як символи. Тому ідеологія є доволі оманливою цариною, здатною навіювати певні думки і ставлення до дійсності.

Тут же доречно звернутися до праць німецького філософа Т. Адорно, який досліджував особливості німецької ідеології крізь призму поняття “жаргон” [7]. Під останнім він розумів певний спосіб висловлюватися й означувати речі, що за змістом наближається до поняття дискурсу. При цьому Адорно аналізує, яким чином жаргон імітує історичне як нібито природне, що виступає характеристикою, наприклад, тієї ж фашистської ідеології. При цьому жаргон (як і ідеологія за Марксом) відволікає увагу від справжніх соціальних проблем, які Адорно (так само за Марк-

сом) пов'язував із капіталістичними виробничими відносинами і законом вартості.

Погляд на ідеологію як своєрідну суспільну ілюзію, що камуфлює справжній стан справ на догоду інтересам окремих соціальних груп, простежується і в працях іншого німецького філософа – К. Манхейма [8]. Він виділяє так звану часткову ідеологію (коли викривлення фактів здійснюється суб'єктами або групами більш-менш свідомо), а також радикальну тотальну ідеологію (коли викривлення дійсності зумовлене несвідомими мотивами, які мають універсальний характер для цілого класу людей). Тобто Манхейм наголошує на тому, що будь-яке знання є соціально обумовленим, а відтак і суб'єктивним, оскільки будь-яка соціальна позиція має свою об'єктивно задану мотивацію щодо того чи того об'єкта.

Не можна не помітити, що соціально-філософські погляди на сутність ідеології та її функції в суспільстві значною мірою формувалися і формуються під впливом марксистської теорії. З цієї позиції ідеологія постає передусім як хибна або принаймні викривлена суспільна свідомість, пов'язана з боротьбою за владу та інтересами різних соціальних груп чи класів. Водночас не менш помітними є й ті перетворення, яких із часом зазнала марксистська ідея. Так, ідеологія, яку спочатку розглядали лише як “надбудову”, тобто похідну від економічного базису, а саме способу виробництва і виробничих відносин, згодом перетворюється на первинну детермінанту суспільної поведінки, суспільних відносин і, зрештою, суспільного розвитку. Тобто ідеї Маркса цілком у дусі обстоюваної ним діалектики перетворилися на власну протилежність: саме свідомість, а точніше – суспільна свідомість, стає визначальною щодо соціального буття. Це актуалізує питання про закономірності формування цієї суспільної свідомості. Причому якщо відкидається редукціонізм цих закономірностей щодо економічних або якихось інше норм, то їх дослідження пріоритетно належить соціально-психологічній науці.

Відтак розгляньмо генеральні соціально-психологічні підходи до вивчення ідеології.

Американські психологи Дж. Джост, Ч. Федеріко і Дж. Нап'єр, зробивши ґрунтовний аналіз літератури, присвяченої проблемі ідеології, запропонували досить узагальнене її визначення – як набору переконань про належний порядок у суспільстві, а також про способи його досягнення [9]. Це може бути й індивідуальний набір переконань, і набір переконань, притаманний певній соціальній групі. В останньому випадку йдеться про якусь специфічно ідентифіковану ідеологію, і це та тема, на яку особливу увагу звертають політологи. Джост, Федеріко і Нап'єр зауважують, що якщо політологи, аналізуючи ідеологію, зазвичай розглядають ті системи поглядів і переконань, які пропонуються елітами, то психологи зосереджують увагу переважно на системі ідеологічних уявлень, притаманних широким верствам населення. Згадані автори вважають, що треба брати до уваги і процеси, що йдуть “зверху вниз”, тобто від

еліт до широких народних верств, і процеси, що йдуть “знизу вгору”, тобто від цих верств до еліт.

Цю думку поділяє і вітчизняний соціальний психолог М. М. Слюсаревський [10]. Він пропонує розглядати ідеологію як рівень суспільної психології. Тобто ідеологія – це не лише система теоретично осмислених ідей та поглядів на соціальну дійсність, а й ті буденні, звичайно не зведені в систему погляди, настрої, звичаї, пригаманні побутовій свідомості.

Проведений нами аналіз літератури дає підстави говорити про наявність численних білих плям і проблемних питань, пов’язаних з поняттям ідеології. Передусім це стосується взаємозв’язків “елітарного” і “масового” рівнів її функціонування. Також відчувається брак концептуальних досліджень, які б розкривали соціально-психологічні механізми функціонування ідеологій у соціумі та їхній вплив на соціальний розвиток. Хоча філософський аналіз поступово схиляє дихотомію першопричин “буття-свідомості” на користь свідомості, видається цілком очевидним, що соціальна психологія ще не сформулювала свого бачення механізмів розвитку суспільності на основі саме психологічних закономірностей. Власне, і закономірності розвитку ідеологій у суспільстві залишаються досі не вивченими. Порівняння ж філософських і психологічних підходів до розуміння ідеології залишає відкритими два запитання: а) чи завжди ідеологію слід вважати “хибною свідомістю”, яка завуальовує чи викривлює справжній стан справ, пов’язаних із соціальною дійсністю і б) чи редукуються ідеологічні впливи щодо функціонування дискурсивних практик.

Зрозуміло, в межах пропонованого в цій статті теоретичного аналізу ми не претендуємо на те, щоб розв’язати всі ці проблемні питання, хоча тією чи тією мірою спробуємо все таки їх висвітлити. Хотілося б насамперед зосередитися на особливостях розвитку ідеологічних систем, які прийняті соціумом і функціонують у ньому, а також на пов’язаних із цим розвитком способах існування суспільних відносин.

У самій назві “ідеологія” є дві складові – “ідея” і “логос”. “Ідея – деякий ідеальний стан суспільства, а “логос” – його осмислення, яке охоплює і аналіз поточної ситуації, і спосіб досягнення бажаної “ідеальної”, і, що, можливо, найголовніше, – спосіб утілення омріяного ідеалу в суворих реаліях. Тобто в самій основі ідеології простежується діалектика суперечностей ціннісного і логічного, ідеального і реального, романтичного і прагматичного. Крім того, пам’ятаємо, що є ще два полюси взаємодії і суперечностей, пов’язані з функціонуванням ідеології, а саме: еліти, які розробляють і до певної міри втілюють ідеології, і народ або певна соціальна група, які стають носіями ідеологій, але також самі впливають на осмислення і переосмислення ідеологем. Усі ці суперечності, звісно, даються взнаки у процесі втілення та функціонування ідеологій у конкретних соціальних реаліях. Причому це проявляється як у трансформаціях

первинних ідеологем, так і в трансформаціях суспільства, у якому відбувається втілення і функціонування тієї чи тієї ідеології.

Коли йдеться про трансформації, а дуже часто й деформації, ідеологій, то тут можна виділити декілька груп чинників.

Перша з них має першопричини у сфері логосу і пов'язана зі ступенем компетентності носіїв ідеології. Річ у тім, що ідеологічна система та її обгрунтування можуть бути досить складними, тож у процесі сприймання широкими масами вони часто зазнають спрощення, а подекуди й викривлення. Крім того, через неочевидність інтерпретацій індивіди, а згодом і різні групи можуть надавати їм свої тлумачення, що дуже часто пов'язані з приватними мотивами і бажаннями. Так первинна ціннісна система може обростати особистими інтересами, вельми далекими від первинного "ідеалу".

Друга група чинників лежить у сфері ідеологічного праксису, який своєю суттю тісно пов'язаний з політичною боротьбою. А ця боротьба передбачає максимальну мобілізацію прихильників і постійне рекрутування нових. У цій практиці реального життя, щоб вижити й перемогти, ідеології доводиться іноді бути досить гнучкою; при цьому емоційні аргументи в запалі боротьби починають переважати над раціональними. Крім того, ефективність боротьби передбачає єдність суб'єктів, що перебувають по той чи той бік барикад, а це формує запит на уніфіковану систему поглядів. По-перше, на те, що відбувається, а по-друге – на ту мету, яка має бути досягнута. І це потужний чинник спрощення ідеологічних систем, які в крайніх випадках можуть бути взагалі редуковані до популярних гасел. До того ж максимальна мобілізація часто передбачає подолання сумнівів у прихильників, що означає передусім зниження критичності. І це, власне, одна з найважливіших передумов деформації ідеологій. Тут же можна пригадати і те, що в ході боротьби відбуваються передавання повноважень і зростання довіри до лідера, позиція якого сприймається як доровказ, що також часто призводить до спрощення або викривлення первинних ідей.

Нарешті, третя група чинників пов'язана з вельми драматичною суперечністю, що лежить у самому ядрі феномена ідеології. Ця суперечність полягає в тому, що ціннісна складова ідеології в принципі не може бути вичерпана конкретним раціональним приписом і зокрема системою тих цілей і засобів, за допомогою яких має бути досягнута бажана ідеальна позиція. Мовою ідеалістів це можна тлумачити як суперечність між ідеальним і реальним, що є основою розвитку.

Соціальна практика засвідчує, що існує два шляхи виходу з цієї колізії. Перший полягає в тому, що суспільні цілі, на які мають бути спрямовані колективні зусилля, заздалегідь визнаються за такі, що не претендують на абсолютне і повне втілення ідеї. У такому разі вони не є апріорі правильними, а завжди можуть бути оскаржені і перевірені в процесі соціальної комунікації. Тобто сформована соціальна мета потенційно

завжди перебуває під питанням і має право на існування лише за умови надання певних підтверджень. Такий спосіб функціонування ідеології представлено в концепціях суспільного договору. Сам факт, що ідеологічна інтенція прийнята в результаті договору, свідчить про її умовний характер, а відтак вона не може сприйматися як абсолютна і передвічна. Зрозуміло, що впровадження такого способу функціонування ідеології у соціумі можливе лише за умови вільного комунікативного простору і конкурентної політичної системи – базових засад функціонування відкритих суспільств.

Зауважимо, що, поки ідеологія існує як філософсько-правова система в межах гуманітарного дискурсу, вона завжди актуально чи потенційно є предметом дискусії. Але, як ми вже зазначали, функціонування й утвердження ідеологій у суспільному житті безпосередньо пов'язане з політичною боротьбою, і в межах цієї боротьби будь-яка ідеологія претендує на перемогу, тобто претендує на визнання своєї виняткової правильності, а отже, на абсолютність. І оскільки ця боротьба є конкретною практикою, вона має цілком конкретну мету, котра якраз і абсолютизується. Це цілком суголосно тим процесам, які О. М. Леонтьєв позначав як зсув мотиву на мету [11]. Якщо відбувається саме так, то певний спосіб існування суспільства сприймається як абсолютно правильний, адже він для носіїв ідеології починає втілювати в собі ту правду і ті цінності, які лежать в основі ідеології. Він насичується тими смислами, які спроможні задавати сенс життя, і сам набуває таким чином межової цінності. Мета, яка злилася з межовими цінностями, спроможна надихати на боротьбу мільйони. Якщо така ідеологія перемагає, то вона закріплює певний спосіб існування як абсолютно правильний, і за таких умов сумніви в такому соціальному устрої починають сприйматися як злочин, оскільки суперечать базовим цінностям, а відтак є абсолютно неетичним вчинком. За такого способу свого розвитку ідеологія дуже подібна до релігії: вона “знає” абсолютну правду, і сумніватися в цій правді є гріхом. Тут не без деякої частки іронії можна згадати про марксизм, який колись виступив своєрідною анти-релігією і згодом сам обернувся на релігію багатьох народів. Крім того, така ідеологія стає також і онтологією, оскільки “знає” правильні інтерпретації принаймні для соціальних явищ (а іноді й не тільки для них, і тут знову можна звернутися до марксизму). Тобто якщо в концепціях суспільного договору принципи, які стали предметом домовленостей, за визначенням набувають умовного характеру, то за іншого способу розвитку ідеології – пов'язаного з її абсолютизацією – вона, навпаки, намагається онтологізуватись, видаючи таким чином суспільну організацію за природний процес. Адже природний процес ґрунтується на детермінації і з ним неможливо сперечатись. Марксизм для цієї мети використовував гегелівський принцип єдності пізнання і буття, фашизм – наукоподібні здобутки.

Оскільки в межах абсолютизованої ідеології будь-яка критика стає неможливою (чи просто не сприймається), то так само стає неможливим і відсторонений погляд на будь-які затверджені ідеологією позиції, а відтак зникають передумови для рефлексивного аналізу цих позицій. У теорії смислових трансформацій [12] ми вже розглядали, до яких наслідків призводить брак рефлексії в процесі формування когнітивних висновків. І головним наслідком є при цьому суб'єктивне злиття інтерпретацій дійсності і самої дійсності. Брак рефлексії призводить до того, що суб'єктивний процес формування цих інтерпретацій уже не усвідомлюється, він ніби залишається “за кадром”. Інтерпретації сприймаються тепер не як сформовані, а як цілком природні. Тобто моделі дійсності перестають бути власне моделями, а сприймаються як сама дійсність. Спосіб бачення об'єктів, фіксований в інтерпретаціях, приписується при цьому самим об'єктам як їхня природна властивість. У результаті дійсність зливається для суб'єкта з її інтерпретацією, заданою в нашому випадку ідеологією.

Ідеологія формує, власне, спосіб відношень (і зокрема ставлень) до різних об'єктів соціального світу. Якщо ідеологія абсолютизується, то цей спосіб “відноситься”, а також і “ставиться” переноситься вже на самі об'єкти. Наприклад, з позицій марксизму буржуазія є поганою і такою, що загниває; пролетаріат – багатостраждальним, але прогресивним і т. ін. Усі дії з об'єктом задаються його категоріальною визначеністю. Так, представник дворянства може і навіть має бути репресованим, оскільки дворянство – клас гнобителів і експлуаторів, який завинив перед трудовим народом. Конкретна вина цього окремого представника при цьому вже не має значення.

Як спосіб інтерпретації, ідеологія (не лише абсолютизована) є тією призмою, крізь яку розглядається об'єкт, певним ракурсом бачення. Більш точно – це контекст, у якому означаються цікаві для ідеології об'єкти. Іншими словами – це категоріальна реконструкція соціального світу, або те, що Лакло і Муф називали дискурсом. Абсолютизована ідеологія – це ідеологія із зафіксованим і соціально затвердженим контекстом інтерпретації, який стає ніби “прибитим” до об'єктів дійсності.

Абсолютизація ідеології та ототожнення первинної системи цінностей з конкретними соціальними явищами вигідна тим владним елітам, які хочуть закріпити владу за собою (тобто майже всім владним елітам). Адже за таких умов те, що вважається безумовним добром, переноситься не лише на конкретні соціальні проекти, а й на окремих суб'єктів, що їх утілюють. Це можуть бути як соціальні групи чи партії, так і окремі люди. З цього погляду ідеологія є інструментом збереження наявного в соціумі поділу влади (про що регулярно нагадують марксистки). Тому абсолютистський спосіб ідеологічного розвитку є найкращим засобом легітимізації авторитаризму і навіть його переведення до більш стійкої – тоталітарної – форми державного правління. Брак критичності в процесі абсолютизації

ідеології виступає для цього головним підґрунтям: окрім того, що вона забезпечує асоціацію ідеологічного ціннісного ряду з конкретними особами чи групами, вона ж іще й відкриває широкі можливості для маніпулювання масовою свідомістю. Визначення ідеології як хибної свідомості цілком пасує такому способу її функціонування.

Через брак критичності можна також ціннісне навантаження приписувати досить широкому колу явищ, причому таким чином, як це вигідно владі. Наприклад, сьогодні ми можемо спостерігати, як легко і швидко в сучасній Росії виникають цілі “народи-вороги” (грузини, українці, американці). Або ж можна пригадати із не такого далекого соціалістичного минулого, як так само легко формувались у радянському дискурсі “геніальні” проекти на кшталт БАМу та цілини (втілювалися, щоправда, ці проекти не так легко).

Закріплення цінностей у семантичних категоріях продукує подальше збереження затвердженого ідеологією соціального устрою та владного розподілу. Коли нове покоління згодом долучається до культурного простору, то його долучення до соціального світу відбувається на основі використання цих категорій разом із затвердженим у них усталеним ставленням до різних об’єктів. Тобто ідеологія інтеріоризується в навколишній дійсності і стає її імпліцитним навантаженням.

Розгляньмо це явище докладніше. У вже згадуваній вище теорії смислових трансформацій ми аналізували процес формування значень (семантичних категорій) в онтогенезі і наголошували, що цей процес, як і будь-який інший когнітивний умовивід, базується на смислах. Смысл являє собою суб’єктивний аспект репрезентації об’єкта і містить у собі загальне ставлення до об’єкта, тобто його оцінку та узагальнений спосіб взаємодії з ним. Смысл може бути сформований, зокрема, й ідеологією, прийнятою соціумом. В умовах браку рефлексії цей суб’єктивний спосіб репрезентації не відрізняється від об’єкта і зливається з ним у свідомості індивіда. І це стосується будь-яких когнітивних моделей, яким для того, щоб претендувати на об’єктивність, потрібно пройти через рефлексію. Але річ у тім, що дитина, ознайомлюючись із семантикою, а точніше – через семантику з навколишнім світом, ще не володіє навичками рефлексивного ставлення, тому об’єктивність значень звичайно не відбувається. Через це об’єкти дійсності дитина сприймає крізь призму смислів, значною мірою сформованих соціокультурним, зокрема й ідеологічним, багажем. Тож постає питання: а чи здатна позбутися ідеологічних приписів, закладених у семантичних категоріях, доросла людина, яка на відміну від дитини вже має навички критичного мислення? Чи можлива ревізія цих приписів постфактум?

Звісно, ми завжди можемо переглянути своє ставлення до тих чи тих речей, якщо маємо про них нову інформацію і, головне, готові цю інформацію сприймати. І якраз щодо останнього моменту у випадку, який ми розглядаємо, є певні утруднення.

По-перше, сам образ світу й образи його окремих об'єктів формуються для нас через семантику. Тому відсторонитися від вже закладеної в цей образ системи значень дуже важко, хоча й можливо, – наприклад, якщо перейти до іншої семантики. Але, як ми пам'ятаємо, абсолютизована ідеологія не терпить конкурентів, тобто витісняє інші можливі значеннєві тлумачення для соціальних об'єктів.

По-друге, значення пов'язані між собою і утворюють цілісну систему. Тому зміна значеннєвого змісту якогось одного об'єкта потягне за собою зміни значеннєвих змістів інших об'єктів з того ж самого семантичного поля. Іншими словами, зміна ставлення і розуміння щодо якогось одного явища, що є значущим з погляду ідеології, швидше за все вимагатиме зрушень у всьому світогляді, адже йдеться про непростий і часом досить болісний процес. Це тим більше ймовірно, оскільки об'єкт, навантажений ідеологічним ставленням, зав'язаний на всю ідеологічну систему, яка “помаркувала” собою й цілу низку інших об'єктів: потягни одне – зачепиш інше.

По-третє, смисл, яким навантажений об'єкт, завжди вписаний в індивідуальну й суспільну історію і на нього замикається багато інших смислів. Так, він швидше за все буде підкріплений думкою значущих інших – батьків, референтної групи, лідерів думок. Також він може бути підкріплений героїкою, представленою в історичній спадщині, пам'яттю загиблих – тим, що формує моральний стрижень підростаючого покоління. Відтак зміна смислу ідеологічно навантаженого об'єкта може вимагати зміни цілісної системи уявлень про добро і зло, близьке і чуже, хороше і погане.

До речі, вписування в індивідуальну історію подекуди формує смисли, узагалі дуже далекі від морального навантаження. Так, якщо об'єкт пов'язаний з позитивними переживаннями, то він сприймається як хороший, якщо з негативними – як поганий. Цей найбільш простий і навіть примітивний спосіб формування оціночних смислів може стосуватись і соціальних об'єктів. Так, після знесення пам'ятників Леніну багато людей ностальгували через те, що ці пам'ятники так само, як і ім'я вождя, асоціювались у них з юністю, першими побаченнями, що були призначені біля цих пам'ятників, тощо. Тобто свої власні індивідуальні смисли виявилися для них більш значущими, ніж якісь історичні події, пов'язані з постаттю Володимира Ульянова.

Таким чином, після абсолютизації ідеології і, як наслідок, злиття ціннісного навантаження із соціальними об'єктами, первинна ідеологічна система дуже видозмінюється. І йдеться не лише про збіднення “логосу”, тобто спрощення і викривлення складних філософських чи політико-правових вчень. Цінності, закладені в основу цієї системи, також перетворюються на дещо інше – на оціночні позиції, задані спрощеними і синкретичними полюсами “доброго і злого”, “хорошого і поганого” і тісно з ними пов'язаного “свого і чужого”. Тобто абсолютна перемога ідеології

обертається зрештою її самознищенням. Це відбувається одночасно з утвердженням соціальної системи і фіксованим розподілом влади і ролей, закріплених у цій системі за різними соціальними об'єктами і суб'єктами.

Висновки. В самій основі ідеології закладено діалектику суперечностей ціннісного і логічного, ідеального і реального, романтичного і прагматичного, елітарного і масового. Ці суперечності становлять потенціал розвитку як самих ідеологічних систем у процесі їхнього функціонування в суспільстві, так і самих суспільств, у яких ці ідеології знаходять своє втілення. Причому подолання цих суперечностей може відбуватись у різний спосіб залежно від способу розвитку суспільства, який залежить від характеру втілення ідеологій. Перший спосіб передбачає, що соціальні цілі заздалегідь визнаються за такі, що не претендують на абсолютне й повне втілення ідеологічних засад і цінностей. Упровадження такого способу функціонування ідеологій можливе в умовах відкритих суспільств. Для другого способу характерні абсолютизація ідеології та отождолення первинної системи цінностей з конкретними соціальними явищами і цілями, що призводить зрештою до вихолощення первинної ідеологічної системи і водночас фіксації затвердженого ідеологією авторитарного (або тоталітарного) способу правління.

Знання соціально-психологічних засад функціонування і розвитку ідеології у суспільстві є важливим інструментом регулювання суспільно-політичних процесів, зокрема поширення й підтримки демократичних принципів співжиття та запобігання утвердженню негативних способів функціонування ідеологій.

Література

1. *Идеология* [Электронный ресурс] – Режим доступа: ru.wikipedia.org/wiki/Идеология
2. *Маркс. К.* Сочинения. Издание 2. Т. 3. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1955. – 625 с.
3. *Альтюссер. Л.* Идеология и идеологические аппараты государства / Л. Альтюссер. // Неприкосновенный запас. – 2011. – №3(77). – С. 14–58.
4. *Йоргенсен М. В.* Дискурс-анализ. Теория и метод / М. В. Йоргенсен, Л. Дж. Филлипс. – Х. : Гуманитар. Центр, 2008. – 352 с.
5. *Гололобов И. В.* Теория политического дискурса Эрнесто Лаклау: введение / И. В. Гололобов. // Антропология, меньшинства, мультикультурализм. – 2003. – №3. – С. 129–136.
6. *Барт. Р.* Избранные работы: Семиотика: Поэтика. : пер. с фр. / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
7. *Адорно Т.* Жаргон подлинности: О немецкой идеологии / Теодор Адорно ; пер. Е. В. Борисов. – М. : Канон, 2011. – 192 с.
8. *Манхейм. К.* Идеология и утопия: пер. с нем. / К. Манхейм. – М. : ИНИОН РАН, 1992. – Ч. 1. – 246 с.
9. *Jost J. T.* Political ideology: its structure, functions, and elective affinities / Jost J. T., Federico C. M., Napier J. L. // Annual Review of Psychology. – 2009. – Vol. 60. – P. 307–337.

10. *Слюсаревський М. М.* Ідеологія як рівень суспільної психології / М. М. Слюсаревський // “Ми” і “Я” в сучасному світі. Вибрані твори. – К. : Міленіум, 2009. – С. 274–289.
11. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
12. *Жовтянська В. В.* Трансформації смислу в соціокультурному просторі : [монографія] / В. В. Жовтянська. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 255 с.

Reference

1. Ideologiya, ru.wikipedia.org/wiki/Ideologiya (rus).
2. Marks, K. and Engels F. (1955). *Sochineniya. Tom 3. [Works]* Moscow: Politizdat (rus).
3. Altyusser, L. (2011). Ideologiya i ideologicheskie apparaty gosudarstva [Ideology and state ideological apparatus]. *Neprikosnovennyy zapas [Emergency reserve]*, 3 (77), 14–58 (rus).
4. Yorgensen, M. V. and Fillips, L. Dzh. (2008). *Diskurs-analiz. Teoriya i metod [Discourse analysis. Theory and method]*. Kharkiv: Humanitarian Center (rus).
5. Gololobov, I. V. (2003). Teoriya politicheskogo diskursa Ernesto Laklau: vvedenie [Political theory discourse of Ernesto Laklau: introduction] *Antropologiya, menshinstva, multikulturalizm [Anthropology, minorities, multikulturalizm]*, 3, 129–136 (rus).
6. Bart, R. (1989). *Izbrannyye raboty: Semiotika: Poetika. [Select works, Semiotics, Poetics]*. Moscow: Progress (rus).
7. Adorno, T. (2011). *Zhargon podlinnosti. O nemetskoj ideologii. [Jargon of authenticity. About German ideology]*. Moscow: Kanon (rus).
8. Mankhey, K. (1992). *Ideologiya i utopiya. Chast I [Ideology and utopia. Part 1]*. Moscow: INION RAN (rus).
9. Jost, J. T., Federico, C. M. and Napier, J. L. (2009). Political ideology: its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, 60, 307–337.
10. Sliusarevskiy, M. M. (2009). Ideologiya yak riven suspilnoi psykholohii [Ideology as a level of public psychology] In Sliusarevskiy, M. M. “My” i “Ya” v suchasnomu sviti. Vybrani tvory [We and I in the modern world. Selected works] (pp. 274–289). Kyiv: Millenium (ukr).
11. Leontev, A. N. (1975). *Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost [Activity. Mind. Personality]*. Moscow: Politizdat (rus).
12. Zhovtianska, V. V. (2012). *Transformatsii smysl v sotsiokulturnomu prostori [Transformation of sense in sociocultural area]*. Kirovohrad: Imeks – LTD (ukr).

Жовтянская В. В. Функционирование и трансформации идеологий в социуме: теоретический анализ

Представлен анализ социально-психологических основ функционирования и развития идеологий в обществе. Выделен ряд внутренних противоречий идеологии, выступающих основой развития как самих идеологических систем в процессе их функционирования в обществе, так и самих обществ, в которых эти идеологии находят свое воплощение. К этим противоречиям относятся единство и противоположность ценностного и логического, идеального и реального, романтического и прагматического, элитарного и массового. Проанализированы два магистральных способа преодоления этих противоречий в ходе общественного развития: первый способ предполагает, что социальные цели заранее признаются не претен-